

А. В. БУРАЧОНАК

САЦЫЯЛЬНЫ СКЛАД ПРАМЫСЛОВЫХ ПРАДПРЫМАЛЬНІКАЎ БЕЛАРУСІ (канец XIX — пачатак XX ст.)

На працягу другой паловы XIX ст. у Беларусі складаецца новая сацыяльная катэгорыя насельніцтва — прамысловыя прадпрымальнікі, эканамічна актыўныя суб'екты, дзейнасць якіх скіравана на атрыманне сталага прыбытку ад вытворчасці прамысловых прадпрыемстваў. Гэта былі людзі з «дзелавой хваткай» і энергіяй, спецыфічнымі сістэмай каштоўнасцей, культурай адносін і этыкай. Прамысловыя прадпрымальнікі з'яўляліся новым тыпам арганізатараў капіталістычнай вытворчасці з глыбокім веданнем яе тэхнікі і тэхналогіі, якія праводзілі пэўную сацыяльную палітыку на сваіх прадпрыемствах і прымалі актыўны ўдзел у грамадска-палітычным жыцці рэгіёна. Пры фарміраванні дадзенай сацыяльнай катэгорыі выявілася нівеліруючая роля рыначнай эканомікі. Напрыклад, для ўваходжання ў гэтую групу перашкоды саслоўнага ці этнаканфесійнага характару былі не такімі вызначальнымі, як раней. Рамкі кожнай катэгорыі прадпрымальнікаў задаваліся той сферай эканомікі, у якой яны ў асноўным прыкладвалі свае прадпрымальніцкія намаганні. Нягледзячы на гэтую акалічнасць, пытанне сацыяльнага складу прамысловых прадпрымальнікаў застаецца актуальным.

Даследаванне сацыяльнага складу прамысловых прадпрымальнікаў мае вялікае значэнне для вывучэння пытання фарміравання прамысловай эліты Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. Нягледзячы на гэта, у айчыннай гістарыяграфіі комплекснага даследавання, прысвечанага дадзенай праблеме, не існуе. Пэўныя аспекты гэтага пытання знайшлі адлюстраванне ў працах А. П. Жытко [1], А. Г. Каханойскага [2], А. Л. Кіштымава [3], Н. І. Палятаевай [4], З. В. Шыбекі [12] і інш.

Артыкул падрыхтаваны на аснове статыстычных звестак са зборнікаў «Указатель фабрик и заводов Европейской России» за 1894 г. [10] і «Список фабрик и заводов Европейской России» за 1903 і 1910 гг. [8, 9]. У названых выданнях апублікаваны вынікі прамысловых перапісаў 1893,

Бурачонак Аляксандр Вячаслававіч — аспірант кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

1900 і 1908 гг. адпаведна. Адною з мэт правядзення перапісаў была спроба паслядоўнага і аднастайнага размяшчэння даных, з прымяненнем статыстычных прыёмаў пры распрацоўцы звестак амаль па ўсіх галінах прамысловасці. У адзначаных вышэй зборніках карыснымі для даследавання з'яўляюцца наступныя паказчыкі: месцазнаходжанне прадпрыемства, дадзеныя аб уласніку, аб'ём гадавой вытворчасці і галінавая структура фабрык.

У другой палове XIX ст. адбываецца лібералізацыя падатковага заканадаўства, дзякуючы якой магчымаць займацца гандлёва-прамысловай дзейнасцю атрымліваюць усе катэгорыі насельніцтва. Першым крокам да свабоды прадпрымальніцкай дзейнасці ў парэформенны час стала прыняцце «Положений о пошлинах за права торговли и других промыслах» 1 студзеня 1863 г. [5, № 39118] і 9 лютага 1865 г. [6, № 41779], якія прывялі да істотных змен у абліччы дзелавога свету Расійскай імперыі. Паводле гэтых заканадаўчых актаў памер пошліны залежаў ад віду промыслаў, месца іх ажыццяўлення (5 класаў мясцовасці замест 3-х) і фінансавых абарачэнняў, што спрыяла большай роўнасці ўмоў гаспадарання розных суб'ектаў прадпрымальніцтва. Другім істотным крокам у дадзеным накірунку стала прыняцце 8 чэрвеня 1898 г. «Положения о государственном промысловом налоге». Паводле новага Палажэння памер выдаткаў на прамысловым падатку вызначаўся не саслоўнай прыналежнасцю ўладальніка, а непасрэдным даходам прадпрыемства [7].

Саслоўныя пераўтварэнні ў парэформенны перыяд паўплывалі на змяненне сацыяльнага аблічча прадпрымальніцтва. У Беларусі слой прамысловых прадпрымальнікаў складаўся з наступных сацыяльных груп: дваране, купцы, мяшчане, пачэсныя грамадзяне, замежныя падданыя і сяляне.

Вышэйшае саслоўе Беларусі традыцыйна праяўляла інтарэс да прадпрымальніцкай дзейнасці, прыбытак ад якой з'яўляўся важным рэсурсам задавальнення ўласных жаўнтаў прадстаўнікоў дваранства. Ва ўмовах

адмены прыгоннага права пачалося паступовае прыстасаванне дваран беларускіх губерняў да ўмоў капіталізму. Важным фактарам сталася тое, што прадстаўнікам дваранства належала значная частка вытворчых актываў: у руках вышэйшага саслоўя была сканцэнтравана амаль палова ўсёй уцягнутай у гаспадарчае абарачэння зямлі, хаця ўдзельная вага дваранства сярод іншых саслоўных груп у беларускіх губернях і была нязначная. І нават нягледзячы на прынятыя ўрадам Расійскай імперыі пасля паўстання 1863 г. захаваны па абмежаванні зямельных уладанняў дваран_каталікоў [6, № 42759, 42760], гаспадаркі памесных дваран пас-

тупова мадэрнізаваліся, канцэнтруючы ў сваіх руках большасць прыватнай зямельнай уласнасці.

Да пачатку XX ст. дваранства належала лідзіруючая роля ў развіцці прамысловага прадпрымальніцтва. Нідзе больш у імперыі дваранства не займала такіх моцных пазіцый у прамысловасці. Дадзеная асаблівасць сведчыць толькі аб інтэнсіўным працэсе ўцягвання дваранства ў прадпрымальніцтва. Хаця дваранская прамысловасць у беларускіх губернях пасля рэформаў 60-х гг. XIX ст. па сваім вытворчым эканамічным характары і захоўвала азначэнне «дваранскай», пазбавіўшыся ў арганізацыі вытворчасці прыныцаў феадальнага ўкладу, яна стала сапраўды рыначнай, капіталістычнай. Такія сутнасныя змены, а таксама іх актыўная падтрымка прадстаўнікамі дваранства пераканаўча сведчаць аб тым, што дваранства не толькі не было перашкодай на шляху рэформаў, але і выявіла сваю зацікаўленасць у развіцці капіталізму, выказала буржуазнаму ладу падтрымку.

Дваране традыцыйна займалі выключна моцныя пазіцыі ў сферах, якія былі звязаны з сельскагаспадарчай вытворчасцю, у іншых жа сферах гандлёва-прамысловай дзейнасці яны былі не такія актыўныя. Менавіта гэтая асаблівасць у канцы XIX ст. вызначала аблічча двараніна-прадпрымальніка. Як паказваюць матэрыялы перапісаў, пануючую пазіцыю дваранства абумовіла, у параўнанні з іншымі саслоўямі, якія займаліся прадпрымальніцтвам у беларускіх губернях, асаблівае становішча зямельнага ўласніка. Яно ў сукупнасці з гістарычнымі традыцыямі спрыяла таму, што амаль усе асноўныя галіны народнай гаспадаркі апынуліся пад кантролем названага саслоўя.

Захаванне буйнамаштабнага дваранскага землеўладання не дазволіла стварыць роўных умоў доступу да сыравінных рэсурсаў для ўсіх. Выказваюцца меркаванні, што такі стан тармазіў развіццё буржуазнай прамысловасці. Аднак доказаў гэтай — у значнай ступені тэарэтычнай — канструкцыі, прычым такіх, якія б засноўваліся на фактычным, у тым ліку статыстычным, матэрыяле, не прыводзіцца. У той жа час наўрад ці магчыма вінаваціць прадстаўнікоў дваранства за тое, што яны скарысталіся (і досыць умела) сваімі гістарычна склаўшыміся канкурэнтнымі перавагамі. Гэта — цалкам па_капіталістычнаму. Нельга не ўзгадаць і тое, што ў сярэднявечнай перспектыве абмежаванасць у рэсурсах і сыравіне вымушае шукаць новыя сферы прыкладання капіталу, павышаць эфектыўнасць вытворчасці, займацца яе інтэнсіўным развіццём, што, у сваю чаргу, канкурэнцыі не толькі не абмяжоўвае, але і ўзмацняе.

Акрамя гэтага, прамысловае прадпрымальніцтва займала важнае месца ў дзейнасці гарадскіх саслоўяў беларускіх губерняў — купецтва і мяшчанства. Адсутнасць традыцыйнай для феадальнага ладу саслоўнай замкнёнасці садзейнічала таму, што падчас буржуазных пераўтварэнняў купецтва не толькі не з'яўлялася перашкодай для фарміравання прамысловага прадпрымальніцтва, але і першым падвяргалася ўздзеянню «сацыяльнай эрозіі» і пераўтваралася ў «сацыяльны анахранізм» [11, с. 198]. Найбольш яскравай асаблівасцю, якая адрознівала купецтва ад іншых сацыяльных груп, з якіх складалася прамысловая эліта Беларусі, стала раўнамернасць прадстаўніцтва гэтага саслоўя ва ўсіх сферах вытворчасці, за выключэннем вінакурэння — традыцыйнай сферы дзейнасці дваранства. Купецкае саслоўе, нягледзячы на сваё паступовае скарачэнне, не толькі ў канцы XIX ст., але і ў пачатку наступнага стагоддзя, працягвала заставацца важным сегментам беларускіх прамысловаўцаў. У пачатку XX ст., на завяршаючым этапе сваёй гісторыі, беларускае купецтва ўяўляла сабой даволі дыферэнцаванае асяроддзе, у якім усё было падзеле на па сферы заняткаў, маёмасным стане і вазе ў грамадстве. У гэты час назіраецца тэндэнцыя да скарачэння купецкіх прадпрыемстваў дробнага і сярэдняга памераў і ў той жа час павелічэння буйных.

Мяшчанскае саслоўе традыцыйна было самай блізкай да купецтва групай гарадскога насельніцтва. Мяшчане па законе з'яўляліся дробнымі прадпрымальнікамі, якія яшчэ ў дарэфарменны перыяд былі надзелены правам займацца дробным гандлем і промысламі ва ўсіх гарадах. Акрамя гэтага, мяжа, якая падзяляла два саслоўі, была вельмі хісткай: збыдзелыя купцы павінны былі ўступаць у склад мяшчанства, а разбагацеўшыя мяшчане без цяжкасцей пераходзілі ў купецтва. Адметна, што выхадцы з мяшчанскага саслоўя з'яўляліся ўласнікамі ў асноўным дробных прадпрыемстваў, радзей — сярэдніх і буйных. Яшчэ адной асаблівасцю мяшчанства была адносная раўнамернасць размеркавання па галінах вытворчасці, хоць і не ў такой ступені, як у купецтва.

Разглядаючы прамысловае прадпрымальніцтва гарадскіх жыхароў, нельга не ўзгадаць пачэсных грамадзян — катэгорыю гарадскога насельніцтва, якая была ўведзена ў 1832 г. з мэтай мадыфікацыі саслоўнага ўладкавання горада. Гэта група ў структуры прамысловых прадпрымальнікаў Беларусі

знаходзілася на пазіцыю ніжэй, чым мяшчанскае саслоўе. Аналізуючы склад пачэсных грамадзян — уласнікаў фабрык і заводаў, можна вылучыць рысу, якая збліжае іх з купецтвам. Прамыслоўцы гэтай групы мелі мінімальную ўдзельную вагу сярод уладальнікаў дробных прамысловых устаноў.

Тэмпы росту аб'ёму вытворчасці на прадпрыемствах, якія належалі купцам, мяшчанам і пачэсным грамадзянам, былі вышэйшымі, чым на памешчыцкіх. Пры захаванні свайго ўдзелу ў мануфактурных прадпрыемствах жыхары беларускіх гарадоў няўхільна засноўвалі новыя фабрыкі і заводы. У канцы XIX — пачатку XX ст. вызначылася галіновае дамінаванне прамысловых прадпрыемстваў гарадскога насельніцтва ў дрэваапрацоўцы, гарбарнай і цаглянай вытворчасці, некаторых галінах харчасмакавай прамысловасці (піваварэнне і інш.); адначасова адбывалася зніжэнне ролі купецкіх і мяшчанскіх мануфактур і фабрык у тэкстыльнай галіне. Эканамічны ўздым спрыяў ператоку капіталаў гарадскога насельніцтва з гандлёвай сферы ў прамысловую вытворчасць.

Паскарэнне эканамічнага развіцця Расійскай імперыі ў парэформенны перыяд стала магчымым дзякуючы замежным падданым і іх непасрэднаму ўдзелу ў прадпрыемальніцтве. У гэтым Расія не адрознівалася ад іншых краін, якія пачалі мадэрнізацыю з адносным спазненнем і вымушаны былі кампенсаваць сваё адставанне прыцягненнем знешніх інвестыцый.

Сярод прамысловых прадпрыемальнікаў беларускіх губерняў колькасць замежных падданых была нязначнай. Неабходна падкрэсліць, што замежны капітал і іншаземныя прадпрыемальнікі ў Беларусі маглі дзейнічаць толькі ў рамках агульнарасійскага заканадаўства, і адаптацыя да беларускіх эканамічных умоў адбывалася толькі з яго ўлікам. У шэрагу выпадкаў заканадаўчыя абмежаванні перашкаджалі іншаземцам весці эканамічную дзейнасць на беларускіх землях. Паводле закона ад 14 сакавіка 1887 г. у губернях Царства Польскага, у Бесарабскай, Віленскай, Віцебскай, Валынскай, Гродзенскай, Кіеўскай, Ковенскай, Курляндскай, Ліфляндскай, Мінскай і Падольскай губернях іншаземным падданым і замежным кампаніям былі забаронены набыццё і арэнда зямлі і кіраванне нерухомай маёмасцю па за гарадскімі паселішчамі [3, с. 59]. На мяжы стагоддзяў абмежаванні былі больш памярковымі. Гэта з'явілася прамым вынікам новай эканамічнай палітыкі Расійскай імперыі.

У Беларусі побач з замежным акцыянерным капіталам дзейнічалі прадпрыемальнікі сярэдняга ўзроўню — уласнікі фабрык, заводаў, рамесных майстэрняў, прадпрыемстваў гарадской інфраструктуры. Менавіта на сярэднім узроўні прадпрыемальніцтва ў Расійскую імперыю імпартавалі не толькі (і не столькі) грашовыя сродкі, але і «чалавечы капітал». Значэнне дзелавых якасцей, ведаў і навыкаў вядзення бізнесу, прыўнесеныя замежнымі падданымі, было вельмі важным для развіцця прадпрыемальніцтва і ў беларускіх губернях, і ў Расійскай імперыі ў цэ-

лым. Майстэрства, працавітасць і добрапрыстойнасць іншаземцаў дазволілі ім заняць уласную нішу ў гаспадарчым жыцці і трывала замацавацца ў гарадской інфраструктуры беларускіх зямель. Кола краін, якія з'яўляліся бацькаўшчынай беларускіх прадпрыемальнікаў_іншаземцаў, было вузкім: Бельгія, Францыя, Германія, Аўстра-Венгрыя, Турцыя.

Надзвычай цікавай з'явай, характэрнай, верагодна, толькі губерням, якія ўваходзілі ў рысу яўрэйскай аселасці, была змена прыналежнасці капіталу і прадпрыемстваў у выніку прыняцця іх уласнікамі, былымі падданымі Расійскай імперыі, падданства іншых краін [3, с. 60].

Замежныя прадпрыемальнікі прыкладалі свае намаганні ў найбольш тэхнічна і тэхналагічна складаных сферах беларускай прамысловасці таго часу — тэкстыльнай, хімічнай і папяровай, а таксама ў металаапрацоўцы і машынабудаванні.

Найбольш слабыя пазіцыі сярод прамысловых прадпрыемальнікаў Беларусі займала сялянства, нягледзячы на тое што ў канцы XIX ст. складала 75,3 % ад усяго насельніцтва беларускіх губерняў [2, с. 93]. Прадстаўнікі названага саслоўя толькі рабілі свае першыя крокі ў прадпрыемальніцтве і арыентаваліся перш за ўсё на традыцыйныя сферы дзейнасці, якія былі звязаны з сельскай працай. Толькі напрыканцы XIX ст. частка сялянства, якая раней валодала рамеснымі ўстановамі, пераўтварылася ва ўласнікаў больш буйных прадпрыемстваў. Але ўсё ж пераход ад хатніх промыслаў, саматужніцтва і рамесніцтва да прамыслова-прадпрыемальніцкай дзейнасці сведчыць аб тым, што змяняліся эканамічнае мысленне беларускага селяніна, яго разуменне ўласнасці, адносін да працы, схільнасць да гаспадарчых навацый, праўлялася сялянская прадпрыемлівасць.

Аналізуючы прамысловыя перапісы Расійскай імперыі канца XIX — пачатку XX ст., можна вылучыць яшчэ адну спецыфічную сацыяльную катэгорыю прамысловых прадпрыемальнікаў — асоб, якія не паведамілі аб саслоўнай прыналежнасці. У беларускіх губернях на мяжы XIX—XX ст. яны складалі 18,4 % усёй прамысловай эліты. Аналіз названай групы ўласнікаў прамысловых устаноў паказаў, што такія асобы валодалі ў асноўным дробнымі прадпрыемствамі, колькасць сярэдніх і буйных была нязначнай. Прамыслоўцы гэтай катэгорыі былі адносна раўнамерна прадстаўлены ва ўсіх галінах народнай гаспадаркі. Адзначаныя характарыстыкі збліжаюць дадзены слой уласнікаў фабрык і заводаў з мяшчанствам, тым

больш што, згодна перапісу 1908 г., назіраецца «адток» прадпрымальнікаў з групы «іншыя» ў разрад «мяшчан»: колькасць прадпрыемстваў, якія належалі мяшчанскаму саслоўю, павялічылася на

столькі, на колькі паменшылася іх колькасць у асоб, якія не паведамлі аб саслоўнай прыналежнасці.

Такім чынам, у парэформенны перыяд саслоўі сталі паступова страчваць свае спецыфічныя прывілеі, сбліжацца адно з другім у прававым становішчы і паступова трансфармавацца ў новыя катэгорыі насельніцтва. Яркім прыкладам такой з’явы стала фарміраванне слоя прамысловых прадпрымальнікаў. Дадзеная група была адкрытай, што забяспечыла доступ да занятку прадпрымальніцтвам усім катэгорыям насельніцтва. Лідзіруючыя пазіцыі сярод прадпрымальнікаў Беларусі займалі дваране, самыя слабыя — сяляне, што з’яўлялася адметнасцю гэтых зямель сярод іншых рэгіёнаў Расійскай імперыі. Удзел замежнага капіталу ў развіцці беларускай эканомікі з’яўляўся праявай сусветнай тэндэнцыі, характэрнай для індустрыяльнага грамадства, і паказчыкам ролі і месца Беларусі ў сусветным падзеле працы і яе далучанасці да сусветнага рынку.

ЛІТАРАТУРА

1. *Жытко, А. П.* Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861—1914 гг. / А. П. Жытко. Мінск : БДПУ, 2003. 233 с.
 2. *Каханоўскі, А. Г.* Саслоўная і сацыяльна-прафесійная стратыфікацыя беларускага грамадства ў 60—90-х гг. XIX ст. / А. Г. Каханоўскі // Выбраныя навуковыя працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: у 7 т. Мінск, 2002. Т. 3: Гісторыя, філалогія, журналістыка. С. 92—100.
 3. *Кіштываў, А. Л.* Удзел замежных прадпрымальнікаў і фінансістаў у развіцці прамысловасці і транспарту Беларусі (канец XVII — пачатак XX ст.) / А. Л. Кіштываў // Штогоднік Ін-та гісторыі НАН Беларусі. Мінск, 1999. С. 57—63.
 4. *Полетаева, Н. И.* Купечество Беларуси: 60-е гг. XIX — начало XX в. / Н. И. Полетаева; науч. ред. М. П. Костюк. Минск : Наука и техника, 2004. 247 с.
 5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. Т. XXXVIII. СПб., 1866.
 6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. Т. XL. СПб., 1867.
 7. Положение о Государственном промышленном налоге с изложением рассуждений, на коих оно основано. Издание государственной канцелярии. СПб., 1899.
 8. Список фабрик и заводов Российской империи / под ред. В. Е. Варзара. СПб., 1903.
 9. Список фабрик и заводов Российской империи / под ред. В. Е. Варзара. СПб., 1910.
 10. Указатель фабрик и заводов Европейской России / под ред. П. А. Орлова, С. Будагова. 3-е изд. СПб., 1894.
 11. *Шацило, М. К.* Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века / М. К. Шацило. М. : ИРИ РАН, 2004. 265 с.
 12. *Шыбека, З. В.* Гарады Беларусі (60-я гады XIX — пачатак XX ст.) / З. В. Шыбека. Мінск : ЭўлоФорум, 1997. 319 с.
- Артыкул паступіў у рэдакцыю 2 лютага 2010